

Bəxtiyar Tuncay

← **PARALEL
DÜNYADAN MESAJ
NUH OĞLU
YAFƏSLƏ
(OLCAYLA) BAĞLI
ETNOQONİK
MİFLƏR:
TÜRKLƏRİN İLKİN**

ATA YURDU VƏ İLK TÜRK DÖVLƏTİ → MANNA DÖVRÜNƏ AİD TÜRKÇƏ YAZI NÜMUNƏSİ

1. Məsələnin qoyuluşu.

Belə hesab edilir ki, türklər bir etnos kimi Altaylarda formalaşmış və oradan da Avrasiyanın geniş düzənliklərinə yayılmışlar. Rəsmi konsepsiyaya görə Azərbaycana türklər yalnız erkən orta əsrlərdən gəlməyə başlamış, bundan öncə isə bu ərazidə türk olmamışdır. Lakin görkəmli tarixçi alim, mixi yazılar üzrə gözəl mütəxəssis mərhum Y. Yusifovun tədqiqatları göstərir ki, türklər Ön Asiya və Qafqazın ən qədim aborigen xalqıdır və qədim mənbələrdə

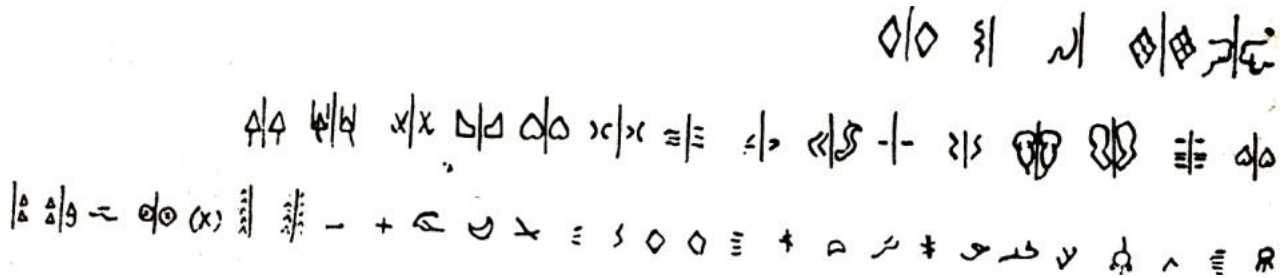
onların adına e.ə. III – II minilliklərdən rast gəlinməkdədir. Əsası Y. Yusifov tərəfindən qoyulan yeni konsepsiya bir sıra dilçi alimlərimiz tərəfindən də dəstəklənməkdədir. Fəqət indiyə qədər Azərbaycan türklərinin ana dilində yazılmış qədim epigrafiya abidələrinin tapılmaması yeni düşüncə tərəfdarlarının işini çətinləşdirməkdə, əski konsepsiya tərəfdarlarının onlara və əsərlərinə ciddi yanaşmaması üçün əsas verməkdədir. Bu gün isə vəziyyətin dəyişdiyini tam qəti surətdə söyləmək olar. Çünki 1947-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Ziviyyə (Zeyvə) kəndindən tapılan və e.ə. IX-VIII əsrlərə aid edilən gümüş boşqab üzərindəki Manna yazısı artıq oxunmuş və onun türkçə olduğu anlaşılmışdır. .

2. İşin məqsədi.

Bu məqalədə məqsəd elmi ictimaiyyəti Manna yazısı ilə tanış etmək, bu yazı ətrafında vaxtı ilə irəli sürülmüş və son dövrlərdə tərəfimizdən önə sürülən mülahizələri paylaşmaqdır.

Hazırda Azərbaycan dili tarixinin öyrənilməsi sahəsində qarşıda duran həlli vacib məsələlərdən biri də Azərbaycan türklərinin fonetik yazı mədəniyyətinin ilkin təşəkkül yeri və zamanının müəyyənləşdirilməsidir. Bu istiqamətdə alimlərimizin bir sıra maraqlı fikirləri olsa da bugünədək Manna, Midiya və Atropatena dövlətlərinin ərazisində yazıdan istifadə olunub – olunmadığı, istifadə olunmuşsa, həmin yazının hansı yazı olduğu sualı hələ də cavabını tapmamış qalır. Əslində bu sualın birinci hissəsinə tam əminliklə müsbət cavab vermək olar. Belə ki, Musa Kağankatlı “Albaniya tarixi”ndə yazısı olan xalqları sadalayarkən rum, yunan, alban və digər xalqlarla yanaşı midiyalıların da adını yad etməkdədir (1.3). M. A. Dandamayev və V. Q. Lukoninin yazdıqlarına görə, Nuşi-Can-təpədən Midiya dövrünə aid üzərində mixi yazı olan gümüş nimçə tapılmışdır. Fəqət bu yazıdan yalnız bir sözün sonuncu və sonrakı sözün əvvəlinci işarəsi salamat qaldığından onu oxumaq və hansı dildə olduğunu müəyyənləşdirmək mümkün olmamışdır. Bununla belə, həmin alimlər qeyd edirlər ki, midiyalıların yazıya sahib olduqları şübhəsizdir. İ. M. Diakonov da özünün “Midiya Tarixi” əsərində midiyalıların yazıya sahib olmalarını qeyri – mümkün hesab edərək bildirir, ki qədim parsların (farsların) yazısının olduğuna, midiyalıların isə olmadığına inanmaq çətindir Alimin sözlərinə görə, qədim parsların mixi xətti birbaşa Elam və Babil mixi xətlərindən alınma deyil. Bu xətlə onlar arasında bizə bəlli olmayan itmiş halqa vardır, bu isə Midiya və Manna xətti ola bilər (2. 264).

Eyni zamanda, Midiya ərazisindən üzərində fonetik işarəli yazılar olan gümüş qabların da tapıldığı məlumdur ki, bu yazıları Ön Asiya dillərinin heç birində oxumaq mümkün olmayıb. Mütəxəssislərin çoxu məhz bu yazıları və onların dilini midiyalılara aid edirlər (3. 123-127). İ. M. Dyakonov da məhz həmin yazılardan birini, daha dəqiq desək, Ziviyyədən (Zeyvədən) tapılmış və Manna dövrünə aid edilən (e.ə. IX-VIII əsrlər) gümüş boşqabın üzərindəki kiçik bir xətt nümunəsini öz kitabına daxil etmişdir (4):

Həmin yazı nümunəsinin, təbii ki, mixi xətlə heç bir əlaqəsi yoxdur. O, cüzi fərqlər nəzərə alınmazsa, Orta Asiyadan tapılmış çoxsaylı epigrafik abidələrin işarələri ilə, ilk növbədə də Yenisey işarələri ilə tam bir eymiyət göstərir:

Məlumat üçün bildirək ki, gümüş boşqabın üzə çıxarıldığı Ziviyyə (Zeyvə) xəzinəsi 1947-ci ildə Cənubi Azərbaycanın Sakkız şəhərindən 40 km şərqdə yerləşən Ziviyyə (Zeyvə) kəndi yaxınlarından tapılmışdır. Maraqlıdır ki, R. Qrişman Sakkız şəhərinin adının saklarla bağlı olduğunu söyləməkdədir (6).

M. A. Dandamayev və V. Q. Lukonin xəzinə barədə yazmışlar:

“Həmin dövrdə (1940-cı illər nəzərdə tutulur – M. R.) Güney Azərbaycandakı siyasi olaylar İranın mərkəzi əyalətləri ilə normal əlaqələr üçün münasib deyildi. Bu üzdən də bir çox əşyalar, ilk növbədə də qiymətli metallardan olan əşyalar ya əridilmiş, ya da bölüşdürmə zamanı kəsilmiş, az qiymətli əşyalar isə yerə atılmış və sınımışdı. Əntiq əşya satıcılarının fəallığı sayəsində xəzinə ayrı-ayrı şəxsi kolleksiyalara və ABŞ, Fransa, Kanada, İngiltərə və Yaponiyanın çeşidli muzeylərinə yol tapdı. Hazırda onun əsas hissəsi Tehrandakı Arxeologiya muzeyində saxlanılır” (2. 90-91).

Sözügedən xəzinəyə aid 341 əşyanın (43-ü qızıldan, 71-i gümüşdən, 103-ü fil sümüyündən) tam siyahısını, hazırlanma materialını və ölçülərini ilk dəfə R.

Qrişman dərc etdirmişdir (7. 445-452). Bir zaman İrənin Arxeologiya Xidmətinin baş inspektoru olmuş Andre Qodar 1950-ci ildə bu əşyaların sadəcə bir hissəsinin siyahısını dərc etdirə bilmişdi və elə həmin dövrdə də onların böyük əksəriyyətinin e.ə. IX əsrə aid olduğunu önə sürmüşdü. Bu gün elm aləmində iskit-sak incəsənətinə xas zərif sənət əsərlərinə verilən “heyvani üslub” adını da ilk dəfə o işlətmişdir. Məhz A. Qodar digər böyük alim E. Hersfelddən sonra iskit-sak incəsənətinin Ziviyyə incəsənətindən qaynaqlandığını, həmin incəsənətin isə Manna sənəti olduğunu söyləmişdir (8). Elə bu böyük alim də xəzinənin tapıldığı Ziviyyə (Zeyvə) yaşayış məntəqəsinin adının qədim mixi yazılarda, daha dəqiq desək, II Sarqonun kitabəsində (9. II c., s. 5) “Zubie qalası” kimi yad edilən qədim yaşayış məskəninin dövrümüzədək yaşayan adı olduğunu bildirərək göstərmişdir ki, Ziviyyə xəzinəsindən tapılan əşyaların bənzərlərinə bu məntəqədən bir neçə kilometr kənardə yerləşən Qaflantudan əldə edilən tapıntılar içərisində də rast gəlinmişdir. O, Qaflantuda üzə çıxarılan qədim şəhərin qalıqlarının bir vaxt Mannanın paytaxtı olmuş İzirtu olduğunu da sözlərinə əlavə etmişdir (2. 91).

R. Bernett tapılan bütün bu əşyaların Quzey Qafqaz, Quzey Qara dəniz, Güney Rus düzənliyi, Orta Asiya, Altay, Sibir və Şərqi Türkünstandan, iskit-sak kurqanlarından tapılan və sonrakı əsrlərə aid olan incəsənətin ilk və daha qədim nümunələri olduğunu vurğulamışdır (10. 77-95).

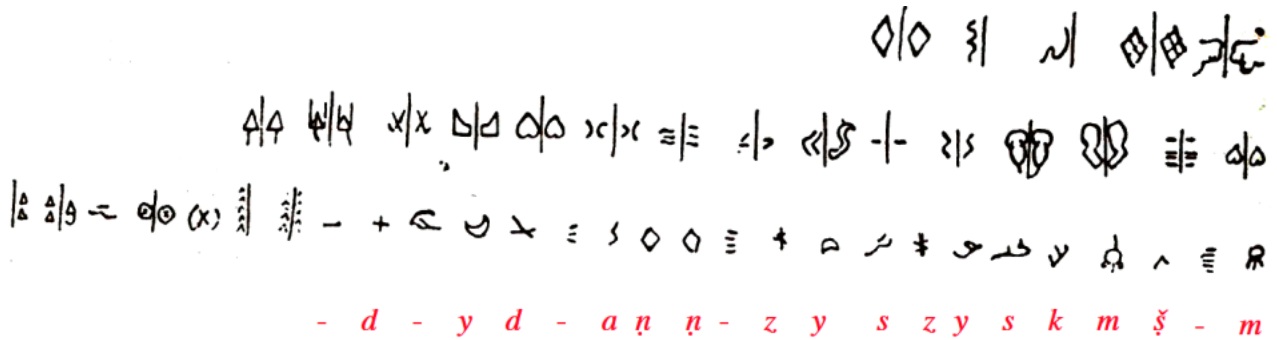
B. A. Texov isə yazmışdır:

“Həqiqətən, Orta Asiya və Sibirdə iskit abidələrinin yaşı cavandır, hər halda, orada iskit mədəniyyəti ilə bağlı ortaya çıxan material, əsasən e.ə. VII-VI əsrlərə aiddir. Beləliklə, aydın olur ki, Orta Asiya iskitləri Midiya üzərindən Orta Asiya və Sibirə keçmişlər, onların da bir hissəsi Güney Qafqaz üzərindən, əsasən, Qara dəniz sahilləri ilə quzeyə getmişlər. Burada isə üzə çıxan iskit triadası (yaraqlar, at nəsneləri və heyvani üslub) adətən Amu-Dərya və Volqa üzərindən gələn iskitlərlə əlaqələndirilir, halbuki, həmin tarixdən öncə Sibir və Orta Asiyada bu mədəniyyətin izini sübut edən faktlar müəyyən olunmayıb” (11. 17-18).

Şübhəsiz ki, hər biri sözün əsl mənasında şedevr sayıla biləcək Manna (iskit-sak) incəsənəti nümunələri içərisində bizim üçün ən çox önəm daşıyanı üzərində Yenisey yazılarının “ulu babası” olan Manna yazısının bulunduğu gümüş boşqabdır.

Boşqab üzərində əslində iki xətt növü vardır ki, bunlardan birincisi mənşəyi və mahiyyəti məlum olmayan heroqliflərlərdən ibarətdir və onların hansı məqsədlə çizildiyini müəyyən etmək çox çətinidir. Aşağıdakı xətt isə birmənalı olaraq, fonetik yazı nümunəsidir ki, onu ilk dəfə oxumağa cəhd edən şəxs əslən Güney Azərbaycandan olan həvəskar tədqiqatçı Mənsur Rəhbəri olmuşdur (4; 5). Tədqiqatçının yazdığına görə, Yenisey işarələrinin verdiyi səslər məlum olduğundan Manna yazısının fonetik səs düzülüşünü müəyyən etmək heç də çətin deyil. Xəttin istiqamətini müəyyənləşdirmək, onu təşkil edən kəlmələri bir-birindən ayırmaq da heç bir çətinlik törətmir. Çünki yazının müəllifi kəlmələri bir-birindən paralel üfiqi xətlərlə ayırmış və həmin xətlərin sayını sözlərin sıra nömrəsinə uyğunlamışdır (5).

Cənab Rəhbərinin qənatı doğrudur. O, yazının istiqamətini də tam doğru təsbit edərək yazır ki, yazının istiqaməti əksər türk yazılarında olduğu kimi, sağdan soladır. Bir yerdə “a” səsi istisna olunmaqla, sait səsləri ifadə edən işarələr qeyd edilməmişdir. Sadəcə samit səsləri bildirən hərflər qeyd olunmuşdur. Sözlərin düzülüşü isə onun təsbitinə görə belədir: M – şm – ksyz – s – yz- nna – dy – d... Sonrası anlaşılmır (5):

Mənsur Rəhbərinin bu təsbiti də tam doğrudur və o, həm hərflərin, həm də sözlərin ilkin səslənişini professionalcasına müəyyənləşdirmişdir və bu fakt onun elmi kəşfinin mühüm elementini təşkil edir. Tədqiqatçı daha sonra yazır:

“Fikrimcə, sait səslər də əlavə olunarsa, sözlər belə səslənəcəkdir: Ma – Şam – kişyezi – Asa – yaz – Nana – İdiay – d (dingir)” (5).

Burada isə məsələ bir qədər mübahisəli hal alır, çünki saitlərin əlavə edilməsi yolu ilə bərpa edilmiş sözlərin bir neçəsi bizə qətiyyən inandırıcı görünmür. Bu sıradakı “asa”, “idiay” və “d(dingir)” ifadələrini göstərmək olar. Fəqət “ma” (“ama” // “ana” kimi oxunsa daha doğru olar), “şam”, “kişyezi” və “nana” (nənə) sözlərinin bərpası tam məntiqi görünür. Çünki həmin kəlmələr

özümüzün fərqli şəkildə bərpa etdiyimiz digər kəlmələrlə birlikdə türklər arasında yaygın olan bir mifik görüşü, eləcə də boşqabın həmin görüşə uyğun funksiyasını çox dəqiq əks etdirməkdə olan bir cümlə əmələ gətirir.

Mənsur bəy sadəcə “m” samiti ilə ifadə olunmuş ilk kəlmənin sonuna “a” sait səsini artıraraq, onu “ma” kimi bərpa edir və bildirir ki, bu söz bir çox qədim dillərdə, o cümlədən Şumer, Akkad, Tibet, eləcə də hind-Avropa və türk dillərində ana və qadın cinsini bildirir, qadın başlanğıcını ifadə edir (5). Biz isə sözün “ama” (ana) kimi bərpa edilməli olduğu fikrindəyik və onu “aba” (ana) kəlməsinin dəyişik variantı hesab edirik. Həmin kəlmə bir çox türk ləhcə və şivələrində digər anlamlarla yanaşı “ana” anlamında da işlənməkdədir (12. 17; 13. 14).

Cənab Rəhbəri ikinci sırada gələn, “ş” və “m” samitləri ilə ifadə edilən kəlməyə də “a” sait səsini artırmaqla onu “şam” kimi bərpa etmişdir. Bu bərpa modeli ilə tamamilə razıyıq, fəqət buradakı “ma” (ama, ana) və “şam” sözlərinin müstəqil kəlmələr kimi çıxış etməsinə baxmayaraq, onları süni surətdə birləşdirərək, bir “paleotoponim”in elementləri kimi qələmə verir və Mannanın Mazamua vilayətinin adı ilə eyniləşdirir (5) ki, fikrimcə, bu, arzu olunanın həqiqət kimi qələmə verilməsi cəhdindən başqa bir şey deyildir. Biz “şam” kəlməsini bu gün də ana dilimizdə işlənməkdə olan ağac adını ifadə etdiyini düşünməkdəyik və buna tam əminik.

Müəllifin arzu olunanı həqiqət kimi qələmə vermək cəhdi özünü növbəti, yəni üçüncü kəlmənin mənalandırılmasında daha qabarıq şəkildə göstərməkdədir:

“KİŞYEZİ: Bu kəlməni prototürk terminləri sırasına daxil etmək olar. Həmin terminə ilk dəfə fars-Əhəməni mixi yazılarında “şah”, “hökmdar” mənasında (xšāyaθiya) rast gəlinə də qədim fars mətnləri üzrə mütəxəssislər onu fars kəlməsi saymır, kənardan alınma söz hesab edirlər. Belə ehtimal edilir ki, kəlmə Midiya mənşəlidir. Fikrimcə, bu, mürəkkəb isimdir, “kiş” və “yezi” isimlərinin birləşməsindən yaranmışdır” (5).

Beləcə tədqiqatçı boşqabın üzərində söhbətin Mannanın Mazamua vilayətinin şahından getdiyini əsaslandırmağa çalışır. Hərçənd ki, onun sonrakı sözləri həqiqəti daha doğru əks etdirməkdədir:

“Kiş” sözünün “ağac” sözü ilə bağlı olması da mümkündür. Müxtəlif türk ləhcələrində “qış”, “eqiş” kimi səslənən ağac termini Şumer dilinə “qış”, Akkad dilinə isə “eqiş”, “eqis” şəklində daxil olmuşdur”(5).

Biz də mətndə “kşyz” formasında əks olunmuş kəlməni mürəkkəb söz hesab edir, onun “akaş” (ağac) və “iyəzi” (yiyə, yiyəsi) isimlərinin birləşməsindən yarandığı qənaətindəyik. Fikrimizcə, Mənsur bəyin mürəkkəb sözün ikinci komponenti haqqında söylədikləri də həqiqəti tam doğru əks etdirir:

“Mürəkkəb ismin ikinci, “yezi” hissəsinə gəldikdə isə, onu “yiyə”, “sahib” kimi qəbul edirik. “-Yezi”, yəni hər hansı bir şeyin yiyəsi, sahibi. Bu halda müəyyən bir ərazinin yiyəsi başa düşülməlidir. Qeyd edək ki, “yiyə” kəlməsi müxtəlif türk ləhcə və şivələrində “iyə”, “əyə”, “yey”, “idi”, “izi”, “əə” və s. formalarda da işlənməkdədir” (5).

Bu sözlərin altına biz də qol qoyuruq. Əminik ki, əgər Mənsur bəy qədim türk mifologiyasını dərinlən bilsəydi, yuxarıdakı kəlmənin və onun ayrı-ayrı türk ləhcə və şivələrindəki variantlarının sadəcə “yiyə”, “sahib” mənalarında işlənmədiyini, eyni zamanda müxtəlif təbiət obyektlərinin, o cümlədən ağacların sahibi hesab edilən mifik varlıqların – ruhların ümumi adı kimi çıxış etdiyini (14. 31; 15. 65), “ağac iyəzi”nin (ağac əyəsinin) ana kimi təsəvvür edildiyini bilsəydi, “ma” (ama // aba – ana), “şam” (ağac adı) “kiş” (ağac) “yezi” (yiyəsi) kimi bərpa etdiyi və əslində düzgün mənalandırdığı sözlərin düzülüş ardıcılığından tamam başqa və tam doğru nəticə çıxarar və yanlışlığa qətiyyənlən yol verməzdi. İlk üç sözü də birlikdə “ana şam ağacının əyəsi (ruhu)” kimi oxuyardı.

Məlumat üçün bildirek ki, vaxtı ilə Azərbaycanda “hər bir şeyin, ağacın, suyun əyəsi var”, “nə ki görürük, hamısı əyəli” ifadələri, “gecə ağac altına getməzlər əyəsi səni vırar” kimi inamlar mövcud olub və onlar ümumilikdə ağacla bağlı inanclar sisteminin bir hissəsi idilər. Eyni inanc sistemi digər türk xalqlarına da xas olub. Məsələn, telenqitlər inanırdılar ki, hər ağacın ezze-sahibi, ruhu var. Onların inamına görə ağacın ezzi-sahibi ruhu (aqaştın ezzi) insan taleyini himayə edir (15. 65), bu üzdən də onlara qurbanlar verilərdi. Yakutlarda sonsuz qadınlar yuvalı qara şam ağacına gələr, ağ at dərisini ağacın altına sərib ağacın qarşısında dua edərlər (17. 64). Altay mifologiyasına görə göy üzünə doğru çox böyük şam ağacı yüksəlir. Göyləri dəlib çıxan bu ağacın təpəsində Tanrı Ülgən oturur (15. 76). Qadir Qədirzadə Sibir və Altay xalqlarında ağaclara bez, parça bağlamayı ağac yiyəsini (iççi) razı salmaq, yaxud ağac ruhuna qurban xarakteri daşması ilə izah edir (18.

267). A.M.Saqalayev yazır ki, dağ və göllə yanaşı, ağac da türk mifologiyasının ən qədim obrazlarından hesab olunur. Hunlar ağaca at qurbanı kəsir, kəlləsini və dərisini də budaqlarına asırdılar (19. 87).

Folklorçu alim R. Qafarov yazır:

“Folklorun epik, lirik ənənəsində, mərasimlərdə, oyun və tamaşalarda, canlı danışqda, eləcə də mədəniyyətin bütün formalarına aid nümunələrdə cansız varlıqların şüurlu başlanğıca malikliyi ideyasına təsadüf edilir. Məsələn, əncir ağacını kəsəndə «Ruhu səni tutacaq» qənaətinə gəlirlər” (20. 15).

Azərbaycandan toplanılmış folklor nümunələrinin birində deyilir:

“...Dağın üstündə böyük bir ağac var, o ağac pirdi. Gərək ona yaxın getməyəsən. On beş metr aralıda dayanasan. Qollarını açasan, çağırasan. Özü də çağıranda səs verir. ”Ay pir “ deyəndə səs verir, ona nə sözün var ürəyində deyirsən, apardığın ayın-oyunu da qoyursan yerə, dala baxmadan qayıdıb gəlirsən” (16. 309).

Türk mifologiyasında həyat ağacı ana ilə birlikdə təsəvvür edilir ki, bu da “ama (ana) – şam akaş (ağac) iyəzi (əyəsi)” ifadəsinin daşdığı məna yükünü anlamağımıza kömək edir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un «Basat Dəpəgözi öldürdigi boyu»nda ana – ağac bağlılığı özünü bariz şəkildə göstərməkdədir. Basat Təpəgözə (Dəpəgözə) öz nəslini təqdim edəndə deyir ki, “Anam adın sorar olsan – Qaba Ağac! Atam adın deirsən – Qağan Aslan!”

R. Qafarovun fikrincə, ağaca totem kimi baxılması tarixin ən qədim mərhələsinin – anaxaqanlıq dövrünün məhsuludur. Belə olmasa idi, Basat anasının adını birinci çəkməzdi. Bu, oğuz adətlərinə tamamilə zidd idi. Bu təsəvvür anaxaqanlıq dövrünün təsəvvürləri ilə üst-üstə düşür (20. 26).

Ana – ağac bağlılığı özünü saxa – yakut türklərindən toplanmış “Əp Soqotox” dastanında da açıq-aydın göstərməkdədir:

“...Evdən içəri girib-gedənlər şərq yönünə,

Ağac Xaqana rastlar, gələmiş lap önünə.

Çox əski bir əsinti əsərdi hey başında.

*Ağac xaqan böyükdü, hər şeyin anasıydı,
Varlıq ona bağlıydı, göylə yer binasıydı.
Kökləri qapadardı yeraltı dünyasını,
Zirvəsi dələrdi göyün doqquz qatını.
Tam yeddi ayaq idi ağacın yarpaqları,
Ondan daha böyükdü sarqan qozaları.
Ağacın tam kökündə görünürdü bir qaynaq,
Həyat suyu idi bu, axıb gedirdi apağ.
Ağ və qara inəklər qopqoca olmuşdular,
Bu sudan içənlərsə yeni can bulmuşdular.
Ağacda uçan quşlar yorğun, bitab olurdu,
Gəlib bu sudan içən yeni qüvvət bulurdu.
Bu müqəddəs ağacın bir sahibi var idi,
Bir dişi tanrıçaydı, saçları da qar idi.
Özü çox qocalmışdı, köksü tam alaca,
Görənlər sanardı, bir kəklik kimi qırca.
Məmələri böyükdü, aşağı sallanırdı,
Uzaqdan baxan adam iki tuluq sanırdı.
Əslində isə bu ağac adi boyda, kiçikdi,
Ana tanrı gəlincə, ona görə böyürdü.*

Böyüyükən səs çıxar, gurultu qopardı,

Bu səs yavaş-yavaş, getdikcə çoxalardı...” (21. 112-114).

Mənsur Rəhbəri qarşısına qoyduğu məqsədə çatmaq üçün dördüncü yerdə gələn və “syz” kimi qeyd edilən sözü də süni surətdə iki yerə – “s” və “yz” hissələrinə parçalamışdır. Üç samit səsle ifadə edilmiş bütöv bir kəlməni parçalayan və birinci hissəni “s” kimi götürərək, onu “asa” kimi bərpa edən və həmin kəlməni Manna şahı Azanın adı ilə eyniləşdirən cənab Rəhbəri fikrini əsaslandırmağa çalışarkən müəllifi olduğumuz “Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı” monoqrafiyamıza istinad etməyi də unutmamış və yazmışdır:

“ASA: Manna hökmdarlarından olmuş və bu ad Aşşur mənbələrində Aza kimi qeyd edilmişdir. Tarixi mənbələrdən Aza (Asa) adını daşımış iki Manna hökmdarı məlumdur: I Asa (e.ə. 775) və II Asa (e.ə. 720-715). Aşşur və Urartu dövlətlərinin Manna əraziləri uğrunda qanlı müharibələr apardığı keşməkeşli dövrdə yaşamış bu hökmdarların adının mənşəyinə gəlincə, İ. Əliyev onu hürrit mənşəli hesab edir. Qiyasəddin Qeybullayev isə adın türk mənşəli Asay adındakı sonuncu “y” hərfinin düşməsi ilə yarandığını ehtimal etmişdir. Yunus Oğuz və Bəxtiyar Tuncay birgə qələmə aldıkları “Türkün gizli tarixi” kitabında sözügedən adı Sibir türklərinin şaman tanrıçaları panteonundakı Aza adlı tanrıçanın adından qaynaqlandığını söyləyirlər. Eyni fikir B. Tuncayın “Sakların tarixi, dili və ədəbiyyatı” kitabında da təkrar edilib” (5).

Burada səhv ondan ibarətdir ki, müəllifin adlarını çəkdiyi şahlar sadəcə Mazamuanın deyil, onun özünün də qeyd etdiyi kimi, bütövlükdə Manna dövlətinin hökmdarı olmuşlar. Cənab Rəhbərinin “yaz” kimi bərpa etdiyi “yz” samitlərinə verdiyi məna da ilk baxışdan məntiqi görünməsinə rəğmən, əslində, sağlam məntiqdən uzaqdır:

“YAZ: Günümüzədək dilimizdə işlənməkdə olan terminlərdəndir və hazırda həmin sözlə dörd fəsildən birinin adı ifadə edilir. Fəqət qədim dilimizdə həmin kəlmə “ibadət etmək”, “tapınmaq” anlamlarında işlənmişdir. Bu söz sonralar “yad” şəklində Əhəməni mətnlərində də qeydə alınmışdır. Lakin Avestada “ata” kəlməsi ilə birləşərək “yazata” (tanrı) sözünü əmələ gətirmiş və bu mürəkkəb isimdə ilkin şəklini qorumuşdur. Sözüün kökündə, çox güman ki, qədim bulqar və qıpçaq türklərinin dilimdə “tanrı” anlamında işlənmiş “izi” termini (Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak) durmaqdadır”(5).

Əvvəla, Əhəməni mətnlərindəki “yaz” (ibadət etmək) kəlməsinin türk dili ilə heç bir əlaqəsi yoxdur. Qədim türkcədə bu mənada “tapınmaq” (ibadət etmək) və “yükünmək” (namaz qılmaq, səcdə etmək) terminləri işlənmişdir. Qədim bulqar və qıpçaq türklərinin dilimdə işlənmiş və “Kitab əl-idrak li-lisan əl-ətrak”da qeydə alınmış “izi” kəlməsi isə qətiyyənlə “tanrı” anlamı daşımayıb, hami ruh mənasında işlənib və yuxarıdakı “-iyəzi” (“iyə”, “əyə”, “yey”, “idi”, “izi”, “əə”) kəlməsinin kök variantlarından birindən başqa bir şey deyildir. Həqiqət isə budur ki, “syz” formasında qələmə alınmış kəlmə “su iyezi” (su ruhu) kimi bərpa edilməli və oxunmalıdır. Əgər, yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, cənab Rəhbəri qədim türk mifologiyasına bələd olsaydı bilərdi ki, əski türklərin mifik təsəvvürlərinə görə, həyat ağacının kökündən dirilik suyu (abi – həyat) fışqırır və ağacın yiyəsi (iyəzi // əyəsi, hami ruhu) olan Ağ Ana, həm də həmin suyun hamisi və sahibəsidir.

Məlumat üçün bildirək ki, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində Altayda toplanmış folklor materiallarından belə aydın olur ki, altaylıların inanclarına görə, yerin, dağın, meşənin, çayın, suyun və c. də öz ruhları var və onlarla yalnız şamanlar əlaqə yarada və təmas saxlaya bilirlər (22. 67).

Mənsur Rəhbəri növbəti yerdə gələn və “nna” kimi qeyd edilən kəlməni “nana” kimi oxuyaraq onu Qədim Şərqdə ən çox ibadət olunan tanrılardan birinin – Ay tanrısının adı (Nannar) sayır və yazır:

“...Şumerdə bu tanrının əsas məbədi Ur şəhərində yerləşirdi. Ona Məssopatamiyadan tutmuş Çin səddinə qədər dünyanın bir çox ölkəsində ibadət edilirdi. Arşaklar (Arşakilər) dövlətinin ilk dövrlərdə paytaxtı olmuş Nisa şəhərində onun şərəfinə məbəd ucaldılmışdı. Kuşan şahlarından Kanişka qələmə aldirdığı daş kitabəsində (Rabatək abidəsi) ibadət etdiyi tanrılar sırasında Nananın adını ilk yerdə çəkmişdir. Bu tanrıya bağlı inanclar ilk öncə bizim bölgədə yaranmış, sonradan o, Şumerdə də ibadət obyektinə çevrilmişdir” (5).

Fikrimizcə, Mənsur bəyin “nana” kimi oxuduğu söz əslində “nənə” kimi rekonstruksiya edilməlidir. Çünki qədim Azərbaycanda suyun hami ruhu hesab edilən əyəyə (iyəyə) “nənə” deyilərək müraciət edildiyi, bu ruhun uşağı olmayan qadınlara qut (buta) verdiyi, bundan sonra onların övladları olduğuna inanılırdı. Eyni funksiyanı daşıyan “Pir Bənövşə nənə” pirinin (Quba) adındakı “nənə” kəlməsi deyilənlərə ən gözəl sübutdur. M. İsmayıl Rüstəm qızı bildirir ki, təmiz suyun insan orqanizminə təsiri və susuz həyatın mümkünsüzlüyünü yaxşı anlayan xalq mifik ədəbi düşüncəsində bunu geniş təsvir etmişdir:

“Mifoloji inama görə, «sübh vaxtı, axşam çağı suyun başına gedəndə salam vermək lazımdır. Suda Qarı nənə adlı bir şəxs yaşayır. Əyər ona salam verməsən, acığı tutar, sənə xətər toxundurur». Yaxud «Su əyəliidi. Suya gedəndə gərəh salam verəsən. Yoxsa su əyəsi sənnən inciyp zərəl vırrar»” (15. 83).

Mənsur bəy sonrakı “dy” şəklində qeyd edilmiş sözü “idiay” kimi bərpa edərək yazır:

“**İDİAY: Bu söz, çox gümün ki, ay tanrısının başqa adı idi. Nana əsasən dolanayın (bütöv ay), idiay isə yeni doğmuş ayın, yeni ayparanın adı idi. Onların hər ikisinə xüsusi mərasimlər həsr edilirdi. Bu ənənə Messopatamiya mənşəlidir. Hərçənd ki, həmin ərazidə ayparaya “Suen” deyilmişdir. Amma bu, şumerlərə məxsus ad deyil, akkadların dilindən qeydə alınmış sözdür. “İdiay” kəlməsi “idi” və “ay” hissələrindən ibarətdir ki, buradakı “idi” sözü əski türkcədə “müqəddəs” və “tanrıça” anlamlarında işlənmişdir. Şumer dilində də idi // iti kəlməsi olmuş və təqvim ay mənasını vermişdir. Həmin dildə ay işığı, yeni doğulmuş ay mənalarını verən “İti – U – Anna” sözü də olub. Görünür, qədim Mannada ay tanrısına ayın müxtəlif fazalarında fərqli ibadət ayinləri keçiriləmiş” (5).**

Burada da arzu olunanın həqiqət kimi qələmə verilməsi hiss edilməkdədir. Sonrakı “d” samitinin “dingir” (tanrı) işarəsi kimi yozulması da qətiyyənlə inandırıcı deyil. Məsələ burasındadır ki, Manna yazısı ideoqrafik deyil, fonetik yazıdır.

Beləliklə, Mənsur bəyin fikrincə, gümüş boşqab üzərindəki yazının məzmunu belədir: **Mazamua şahı** (və ya Mazamua ölkəsinin sahibi) **Asa Nana, İdiay** (yeni doğmuş ay) **tanrısına tapınır.**

Etiraf edək ki, bu oxunuş ilk baxışdan kimlərəsə doğru və məntiqi görünlə bilər. Üstəlik də unutmayaq ki, onu həvəskar tədqiqatçı olmasına rəğmən, əslində böyük bir elmi kəşfə imza atmış, məqaləsindən də görüldüyü kimi, son dərəcə məlumatlı bir şəxs söyləməkdədir. Amma onun geniş erudisiyasına və elmi kəşfinə baxmayaraq gerçəkləşdirdiyi oxunuş doğru deyil.

Son sözlə – üç samitin (d-y-d) ifadə etdiyi sözlə gəlincə, onu “doydu” kimi oxumaq lazımdır. Məsələ burasındadır ki, qədim türklər bütün əyələrə

(iyələrə), o cümlədən ağacın hami ruhuna qurbanlar verir (17. 64; 18. 267) və bu yolla onları razı salmağa, özlərini onların yetirə biləcəkləri xətlərdən qorunmağa çalışırdılar. Görünür, gümüş boşqab bu qurbanların verilməsi üçün nəzərdə tutulmuşdur və onun üzərində bu cümlə yazılmışdır : **Ama** (aba // ana) – **şam akaş** (ağac) **iyezi** (əyəsi, hami ruhu, tanrıçası), **su iyezi** (əyəsi, hami ruhu) **Nana** (Nənə) **doymdu**.

Gümüş boşqabın üzərindəki anlaşılmaz ideoqrafik işarələrə gəlincə, onların təsərrüfat hesabları olduğunu ehtimal edən Mənsur bəydən fərqli olaraq, düşünürük ki, onlar yalnız o dövrün qamlarına (şamanlarına) məlum olan magik işarələrdir və ağac əyəsinə yönəlik hansısa ovsun və ya alqışla bağlıdır.

3. İşin elmi nəticəsi.

Manna yazısının oxunması və onun türkcə olduğunu məlum olması bizə ölkəmizin ərazisinin əzəldən ən qədim Türk Yurdu olduğunu, pratürlərin bu ərazidə zəngin maddi və mənəvi mədəniyyət nümunələri yaratdığını, əski türk mifik təsəvvürlərinin mədəniyyət və ədəbiyyatımızın ən qədim layını təşkil etdiyini, eyni zamanda o dövrün şfahi ədəbiyyat nümunələrinin, eləcə də onun terminoloji lüğət fondunun dövrümüzədək dəyişmədən və ya cüzi dəyişiklərlə gəlib çıxdığını söyləməyə əsas verir. Bu, gəldiyimiz əsas nəticədir.

4. İşin elmi yeniliyi.

İşin elmi yeniliyi Azərbaycan türklərinin ən azı e.ə. I minillikdən etibarən fonetik yazıdan istifadə etdiklərinin, türkcə yazı mədəniyyətinə sahib olduqlarının təsbit edilməsindədir.. Fikrimizcə, məsələyə məhz bu kontekstdən yanaşma gələcəkdə dilçilik elmində tamamilə yeni bir istiqamətin doğmasına gətirib çıxara bilər.

5. İşin tətbiqi əhəmiyyəti.

Əldə etdiyimiz nəticə Azərbaycan və ümumilikdə türk dili tarixinin öyrənilməsi istiqamətində yeni mərhələ açmaqla yanaşı, dilimizin 2900-2800 il öncəki vəziyyəti, fonetik və leksik tərkibi, sintaktik və morfoloji quruluşu barədə fikir söyləməyə də əsas yaradır. İşin tətbiqi əhəmiyyəti də məhz elə bundadır.

QAYNAQÇA:

1. Kalankatuklu M. Albaniya tarixi. Elm, Bakı, 1993.

2. Дандамаев М. А., Луконини В. Г. Культура и экономика древнего Ирана. Наука, Москва, 1980.
3. Nylander C. Assiria grammata. Bemarkes on the mistokies. "Opescula Altenasia", vol. 8, 1968, p. 119-136.
4. Rəhbəri M. 2800 il öncəyə aid yazı nümunəsi (I hissə). "Olaylar" qəzeti, № 203 (2903), 26 noyabr 2001.
5. Rəhbəri M. 2800 il öncəyə aid yazı nümunəsi (II hissə). "Olaylar" qəzeti, № 204 (2904), 29 noyabr 2001.
6. Excavations in Kaluraz, Gilan. "Bulletin of the Asia Institute Pahlavi University", 3, 1973.
7. Ghrishman R. A. Propos du Tresor de Ziviye.-Jnes. Vol. 32. 1973.
8. Godard A. Le tresor de Ziviye. Haarlem, 1950.
9. Luckenbill D. Ancient records Assyria and Babylonia. Vol.2. Chicago, 1927.
10. Barnett R. Median art.-İr. An. Vol. 2. 1962.
11. Техов Б. В. Скифы и Центральный Кавказ в VII-VI вв. до н.э., М., 1980.
12. Altayca-Türkce Sözlük. Ankara, "Atatürk Kültür ve Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk dil Kurumu Yayınları", 1999.
13. Kıpçak Türkcesi Sözlüyü. Ankara, "Atatürk Kültür ve Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Türk dil Kurumu Yayınları", 2007.
14. Seyidov M. «Qızıl döyüşçü»nün taleyi. Bakı, Gənclik, 1984.
15. İsmayıl Rüstəm qızı M. Naxçıvan əfsanələri. Naxçıvan, Elm, 2008.
16. Azərbaycan folkloru antologiyası. I kitab. Bakı, 1969.
17. Inan A. Tarihte və bugün şamanizm. Materyaller ve araştırmalar. Ankara, TTKB, 1995.

18. Qədirzadə H. Q. Ailə və məişətlə bağlı adətlər, inamlar, etnogenetik əlaqələr. Bakı, Elm, 2003.
19. Сагалаев А. М. Урало – Алтайская мифология. Символ и архетип. Новосибирск: Наука, Сибирское отделение, 1991.
20. Qafarov R. Azərbaycan türklərinin mifologiyası. Filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı. Bakı, 2010.
21. Ögəl B. Türk mifologiyası. I c. B., "MBM", 2006.
22. Алексеев Н. А. Шаманизм тюркоязычных народов Сибири. Новосибирск, Наука, 1984.

Xülasə

Məqalədə Azərbaycan ərazisindən tapılan və Manna şahlığı dövrünə (e.ə. IX-VIII əsrlər) aid edilən bir gümüş boşqab üzərində əski türk dilində yazılmış mifoloji xarakterli mətnin oxunuş və təhlilindən söhbət açılır.

Açar sözlər: Gümüş boşqab, türkcə yazı, söz, ağac əyəsi, su əyəsi

Резюме

В статье анализируется древнетюркский текст мифологического содержания, написанный на серебряном блюде, найденного на территории Южного Азербайджана и относящегося ко времени Маннейского царства (IX – VIII вв. до н. э).

Ключевые слова: серебряное блюдо, древнетюркская надпись, слово, дух дерева, дух воды

Summary

Ancient Turkic text of mythological content is analyzed in this article. The text is written on the silver saucer that was found in the South Azerbaijan and relevant to the period ofMannaKingdom(IX – VIII century BC).

Key words: Silver saucer, Ancient Turkic inscription, word, spirit of the water, spirit of the tree